

MATNNIHG PSIXOLINGVISTIK TAHLILIDA GRAMMATIK MODELLARDAN FOYDALANISH

Ziyoda Nabiyeva

M.Yusuf ijod maktabi o'qituvchisi

Annotatsiya: Psixolingvistika inson nutqiy faoliyati modelini va psixofiziologik nutqiy shakllanishini ishlab chiqib, ularni psixologik eksperimentlar yo'li bilan tekshiradi. Ushbu maqolada matnni psixolingvistik tahlilida grammatik modellardan foydalanish haqida bahs yuritiladi.

Kalit so'zlar: Psixolingvistika, empirik, derivatsion murakkablik, aqliy tuzilmalar, sintaktik tuzilish, tematik roller, neyrolingvistika, gipoteza, propozitsion tuzilishi, grammatik model

Аннотация: Психоллингвистика разрабатывает модель речевой деятельности человека и психофизиологического речеобразования и исследует их посредством психологических экспериментов. В данной статье рассматривается использование грамматических моделей в психоллингвистическом анализе текстов.

Ключевые слова: психоллингвистика, эмпирический, деривационная сложность, ментальные структуры, синтаксическая структура, тематическая роль, нейролингвистика, гипотеза, пропозициональная структура, грамматическая модель

Abstract: Psycholinguistics develops a model of human speech activity and psychophysiological speech formation and examines them through psychological experiments. This article discusses the use of grammatical models in the psycholinguistic analysis of texts.

Keywords: Psycholinguistics, empirical, derivational complexity, mental structures, syntactic structure, thematic role, neurolinguistics, hypothesis, propositional structure, grammatical model

Nutqiy faoliyat jarayon sifatida qadimdan faylasuflarning tadqiqot obyektiga aylangan. Qadimgi Misr obidalarida qayd etilgan — Til yurakdagi fikrni takrorlaydi iborasini tilning ruhiyat bilan chambarchas bog'liqligi va uning mahsuli sifatida nutqda reallashishi haqidagi ilk ta'rif deyish mumkin. Keyinchalik bu fikrlar antik davr faylasuflari tomonidan rivojlantirildi. Ular til va nutqni farqlab, nutqni so'zlash jarayoni tarzida baholadilar. Jumladan, eramizdan avval V asrda yashagan grek faylasufi Demokrit "Til belgi sifatida muloqot uchun xizmat qiladi va voqelikni aks ettiradi", degan g'oyani ilgari suradi. Platon esa "Kratil" asarida nutqni inson ongida yaratiladigan faoliyat deya baholaydi. Buyuk faylasuf Aristotel esa nutqning kommunikativ xarakterda ekanligini e'tirof etgan holda og'zaki va yozma nutqni farqlaydi. Uning fikricha, tovushlar qo'shilmasida ifodalangan nutq, qalbdagi tasavvurlar belgisi, yozuvdagi ifoda tovushlarning belgisidir.

Til va nutqqa notiqlikning bevosita asosi sifatida qaralgan Sharqda nutqning muvaffaqiyati soʻzlovchining axloqiy, maʼnaviy - maʼrifiy yetukligi bilan uzviy bogʻliqligi eʼtirof etilgan. Jumladan, Forobiy quvvai notiqani inson fozilligining muhim belgilaridan biri hisoblasa, Husayn Voiz Koshifiy nutqda soʻzning oʻrni, soʻz tanlashda voizning didi, nazokat, tinglovchining umumiy saviyasini hisobga olish zarurligini taʼkidlaydi. Amir Temur ham nutqiy ifodaning aniqligi va rostligini yuksak qadrlagan. Alisher Navoiy nutqiy faoliyatni insonni hayvondan ajratgan buyuk neʼmat sifatida baholaydi va har bir soʻzga zargar kabi yondashadi. Z.M.Bobur farzandlariga nutqning sodda, ravon, aniq boʻlishi muvaffaqiyatning garovi ekanligini uqtiradi. XX asr boshlarida millat ravnaqi va tilimiz fidoyilari: M.Behbudiy, A.Fitrat, A.Choʻlpon, A.Avloniyning qator maqolalarida ushbu masalalar tahlili oʻz aksini topgan.

Maʼlumki, til belgilarning murakkab tizimi sifatida shaxsning intellektual faoliyati, idroki, xotirasi, tafakkuri oʻrtasida vositachidir. Bu tizimga kirgan belgilar real olamdagi narsa va hodisalarni cheklanmagan holatda ifodalay oladi. Barcha til belgilari birlashib, shu til egalari yashaydigan va nimalarnidir yaratadigan alohida umumiy manzarani hosil qiladi. Aynan mana shu sababga koʻra insonlarning turmush tarzi, ijtimoiy holati rang-barang boʻladi va bir-birlaridan oʻzaro farqlanadi. Til va nutq birliklari belgi sifatida maʼno, tushuncha, fikr ifodalaydi. Shu bois F.Sossyur tilni fikr ifoda etuvchi belgilar sistemasi deya taʼriflaydi. Tilning belgi tabiatiga ega ekanligi va informatsiya uzatish, informatsiyani qabul qilish qobiliyatida yaqqol koʻrinadi.

Psixolingvistika soʻzini birinchi boʻlib amerikalik psixolog N.Pronko 1946- yil chop etilgan maqolasining sarlavhasida qoʻllagan boʻlsa ham, bu atama 1953- yilga kelibgina Amerikaning Indiana shtati Blumington shahrida oʻtkazilgan universitetlararo tadqiqiy seminarida alohida fan, ilmiy nazariya nomi sifatida mazmun va mohiyat kasb etdi. Psixolingvistika - nutqning hosil boʻlishi, shuningdek, nutqni idrok etish va shakllantirish jarayonlarini ularning til tizimi bilan oʻzaro bogʻlanishi holatida oʻrganuvchi fan; psixologiya va lingvistikaning sintezidan paydo boʻlgan. Inson nutqiy faoliyati modelini va psixofiziologik nutqiy shakllanishini ishlab chiqib, ularni psixologik eksperimentlar yoʻli bilan tekshiradi. Tadqiqot manbayi boʻyicha tilshunoslikka yaqin boʻlgan bu soha oʻz tekshirish usullari boʻyicha psixologiyaga yaqin turadi. Unda oʻzaro bogʻlanishli eksperiment, “semantik differensial” kabi va boshqa eksperimental usullar qoʻllanadi.

Nutq janri - odamlarning ijtimoiy oʻzaro taʼsirining odatiy holatlarini ogʻzaki loyihalash. Mashhur rus filologi M.M. Baxtin aloqa janrlarini “jamiyat tarixidan til tarixiga uzatish kamari” deb atadi. Bu mikro-marosim, bu aloqa sheriklarining oʻzaro taʼsirining ogʻzaki formulasi, yaʼni. Odatda bu uzoq muddatli aloqa (oʻzaro taʼsir) boʻlib, u bir nechta mikrotekst birliklarini oʻz ichiga olgan dialogli birlikni yoki monologik bayonotni hosil qiladi. Nutq janrlariga samimiy suhbat, suhbat, janjal, kichik suhbat, stol suhbat, latifa, noz-karashma va boshqalar kiradi. Nutqni oʻrnatish “xabarga munosabat” (B.F.Baev), mos keladigan nutq stereotiplarini qoʻzgʻatadi va keyingi ogʻzaki va yozma xabarlar uchun soʻz va iboralar tanlovi mavjud.

IJTIMOIIY STATUS - bu ma'lum bir muloqot holatiga va shaxsning ijtimoiy mavqeiga (maqomiga) mos keladigan, ijtimoiy tasdiqlangan xulq -atvor modeli. Ijtimoiy mavqe yoki maqom - bu shaxsning ijtimoiy guruh ierarxiyasida rasman o'rnatilgan yoki yashirin tan olingan o'rni.

MATN (lat. Textum - ulanish, ulanish) - Har qanday yozma yoki bosma nutq. Matn - bu xabar, biror narsa haqidagi ma'lumot, bu milliy tillardan biri orqali ifodalanadi.

Nutq shakllari (RD) - bu nutq xabarlarini tuzishning lingvistik vositalaridan foydalanishning mos variantiga asoslangan nutqni tizimli va semantik tashkil etishning "tipik" usullari.

ETNOLINGVISTIKA - tilshunoslikning bir tarmog'i, xalq, millatning ruhiy, etnik va boshqa xususiyatlarini va ularning til tizimida aksini o'rganadi. **ETHNOS**-bu tabiiy-tarixan shakllangan barqaror odamlar jamiyati, ularning asosiy stadial turlari qabilalar, millatlar, millatlardir. Etnik guruhlarining vujudga kelish shartlari umumiy hudud va umumiy til bo'lib, keyinchalik ular odatda etnik guruhning belgisi bo'lib xizmat qiladi. Ko'pincha, etnos turli guruhlardan iborat (masalan, Amerikaning ko'plab ko'plab xalqlari) va keyin umumiy til etnogenezning natijasidir.

Matn va uni idrok etuvchi shaxs omilini o'rganish tadqiq obyektiga turli jihatlaridan, xususan, semantik, psixologik, pragmatik, kognitiv va lingvokulturologik nuqtai nazardan yondashishni taqozo etadi. N.I.Jinkin ta'бири bilan aytganda: "Inson alohida gaplar vositasida emas, matn vositasida so'zlaydi". Shu sababli ham muayyan shaxs uslubi u yaratgan matnlar asosida tadqiq etilsagina, kutilgan natijalarga erishish mumkin. Biror yozuvchi yoki ijodkorning nutqiy uslubini uning so'z qo'llash yoki jumla tuzish mahorati nuqtai nazari bilan tadqiq qilish usuli bugungi kun talabiga javob bermaydi. Shu boisdan matn yaratilishi masalasini shaxs uslubi nuqtai nazaridan o'rganish matnning lingvistik jihatlariga teranroq nazar bilan qarashga olib keladi.

Demak, matn talqini va shaxs omili masalasi matn yaratilishi va uning mazmuniy pertsepsiyasi muammolari bilan uzviy bog'liqdir. Bu masalani tadqiq etishda matn yaratuvchi shaxsnigina emas, uni idrok etuvchi shaxs – tinglovchi yoki o'quvchi omilini ham o'rganish muhimdir. Rus tilshunosi R.I.Galperinning fikriga ko'ra esa, qog'ozga yozilib, hali o'qilmagan matn harakatsiz matndir. Xususan, yozma matn o'quvchi tomonidan o'qilmaguncha harakatga kelmaydi, unda ifodalangan mazmun va pragmatik maqsad, ohang orqali yuzaga kelgan kayfiyat retsipient tomonidan tushunilmaydi va his etilmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Белянин В. П. Психоллингвистика. Учебное пособие. - М.: Флинта, 2008.
2. Сафонова О.А. Психоллингвистика: новые технологии анализа поэтического текста. Учебное пособие. - Краснодар, 2012.

3. Uroкова N. (2019). Genre research in Uzbek poems of recent times. Theoretical and Applied Science, (8), 57-59.
4. Nafosat U., Quvvatova D.(2019). International Journal of Engineering and Advanced Technology, 8(5 Special Issue 3), 396-399.
5. Xudayberganova D.S. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini: Filol. fanlari doktori ... diss. – Toshkent, 2015. – B. 36.
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va yning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 12.
7. Ulug'ov A. Har bolada shaxs ulg'ayadi // Hurriyat. – Toshkent, 1998. – № 24 (76). – B. 1.
8. Umarxo'jayeva O. Bolalar nutqining ba'zi fonetik xususiyatlari. O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent

